

सागरकिनाऱ्यावरील पक्षी

महाराष्ट्राला सुमारे ५०० किलोमीटर लांबीची किनारपट्टी लाभलेली आहे. निसर्ग सौंदर्याबद्दल ती प्रसिद्ध आहे. धरमतरची खाडी, कल्याण व ठाणे येथील खाड्या अशा काही ठिकाणची वर्णने पक्षी-निरक्षकांनी केलेली आहेत आणि तिथे कोणते पक्षी दिसतात याची नोंद केलेली आहे. महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलनांपैकी ५ वे संमेलन हरिहरेश्वरच्या सागरकिनाऱ्यावर पार पडलेले आहे. त्यावेळी संमेलनाला आलेल्या प्रतिनिधींनी या किनाऱ्यावरच्या पक्ष्यांचे निरीक्षण केलेले आहे. मात्र या संपूर्ण किनारपट्टीवर एका विशिष्ट मोसमात कोणते पक्षी दिसतात, याची नोंद अजून कोणी केलेली माझ्या तरी पाहण्यात नाही. तशी करावी म्हणून १९९३-९४ च्या हिवाळ्यात, डिसेंबर ते फेब्रुवारी या कालावधीत, मी या किनारपट्टीवर निरीक्षण केले. डॉ. सलिम अलींच्या वास्तव्याबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या किहीमपासून गोव्यापर्यंत या किनारपट्टीवरील ५० चौपाट्या (बीचेस) आणि १० खाड्यांच्या परिसरात मी पक्षीनिरीक्षण केले. महाराष्ट्रातील पक्षी-जीवनाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने सागरकिनाऱ्यावरच्या पक्ष्यांची ही नोंद उद्बोधक ठरेल असे वाटते.

सागरकिनाऱ्यावर हिंडताना काही भौगोलिक वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. किनारा काही ठिकाणी खडकाळ तर काही ठिकाणी वालुकामय आहे. पुळणी किंवा वालुकामय किनारे हे काही ठिकाणी अर्धचंद्राकृती आहेत तर काही ठिकाणी सरळ रेषेत आहेत. मालवणच्या उत्तरेला सरळ रेषेत कित्येक किलोमीटर पसरलेली वालुकामय पट्टी ही बहुधा महाराष्ट्रातील सर्वात लांब चौपाटी ठरेल. पुष्कळदा या वालुकामय किनाऱ्याची एक बाजू खडकांनी व्यापलेली आढळून येते. पण निव्वळ खडकाळ किनाऱ्याचेही काही भाग आहेत. रेवदांड्याच्या दक्षिणेकडे असा एक विस्तृत खडकाळ किनारा आहे. सागरातील वैशिष्ट्यपूर्ण प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने असे खडकाळ किनारे महत्त्वाचे आहेत. खेकड्यांचे निरनिराळे प्रकार तर तिथे नेहमीच दृष्टीस पडतात. पण खडकांच्या आश्रयाने इतर कोणते प्राणी आपल्या किनाऱ्यावर आढळतात याची साधंत पाहणी होणे जरूर आहे.

किनाऱ्यावर काही ठिकाणी टेकड्या समुद्राला भिडून भूशिरे निर्माण झालेली दिसतात. यांपैकी काही भूशिरांवर दीपगृहे आहेत. काही टेकड्या अजूनही जंगलाने आच्छादित आहेत. या टेकड्यांचे पायथे खडकाळ आहेत. लाटांनी धडका मारून त्यांना भगदाडे पाडली आहेत. पाण्याच्या शिडकाव्यामुळे काही ठिकाणी खडकांवर छिद्रांचे विलोभनीय नक्षीकाम झालेले आहे. अशा खडकांमधून तयार केलेल्या गुहा या खडकांच्या रौद्रतेला काळोखाचे गूढ वलय देतात.

वालुकामय किनाऱ्यावरील वाळू काही ठिकाणी सुंदर सोनेरी आहे तर काही ठिकाणी ती काळपट तपकिरी आहे. प्रवाहांनी आणलेली खडकांची धूण, लाटांनी समुद्राच्या तळामधून उभेलेले किनाऱ्यावर पसरली आहे. ती काळपट-जांभळट रंगाची आहे. नदी, ओढा जिथे जिथे किनाऱ्याला येऊन मिळालेला आहे, तिथे तिथे त्यांनी आणलेला गाळही सागरकिनाऱ्यावर पसरलेला दिसतो. मोठ्या प्रवाहांनी, नद्यांनी तर एवढा गाळ आणून टाकलेला आहे की काही ठिकाणी या गाळाची बेटे तयार झालेली आहेत. भरतीच्या वेळी तेथे उथळ समुद्र तयार होतो, तर ओहोटीच्या वेळी एक विस्तृत खाजण म्हणून ती दिसतात.

नद्यांची, प्रवाहांची मुखे आणि खाड्या हे आपल्या किनाऱ्याचे आणखी एक प्रमुख वैशिष्ट्य. यांपैकी काही खाड्यांची मुखे रुंद आणि विस्तृत आहेत. त्यातून आतपर्यंत नौकानयनही चालते. उरण, रेवदांडा, दिधी, दाभोळ, जयगड, मालवण येथील प्रवाहांची मुखे आणि खाड्या या विशेष प्रसिद्ध आहेत.

ही स्थळवैशिष्ट्ये वर्णन करून सांगण्याचे कारण म्हणजे ती पक्ष्यांना निरनिराळे आसरे पुरवितात आणि विविध प्रकारचे पक्षी तिथे तिथे दिसतात, त्यांच्या आश्रयाने राहतात.

सागरकिनाऱ्यावरील वनस्पती जीवनही असेच लक्षात राहण्याजोगे आहे. दुतर्फा लावलेल्या नारळीच्या बागा किनाऱ्याचे सौंदर्य निःसंशय वृद्धिंगत करतात. सुख किंवा कॅझुरिनाची बनेही आपल्या किनाऱ्याचे एक ठळक वैशिष्ट्य आहे. कित्येक ठिकाणी केवड्याचे दाटवे किनाऱ्याला गडद हिरवा रंग देतात. जिथे प्रवाह किनाऱ्याला मिळतात, तिथे केवडा वाढलेला पुष्कळदा दृष्टीस पडतो. उदान किंवा इंडी या झाडांच्या रायाही कुठे कुठे पहायला मिळतात. या झाडाच्या बियांचे तेल उपयुक्त आहे. दुर्दैवाने खारफुटीची जंगले मात्र दिवसेंदिवस दुर्मिळ होत चालली आहेत. पूर्ण, उंच वाढलेली खारफुटीची (मॅन्ग्रोव्ह) झाडे तर आता कुठेच दृष्टीस पडत नाहीत असे म्हटले तरी चालेल. खारफुटीच्या जंगलांची उपयुक्तता जगजाहीर आहे. ती नाहीशी होत चालल्याने किनारपट्टीचे आणि तिथल्या जैविक विविधतेचे फार मोठे नुकसान होत आहे.

वालुकामय किनाऱ्यावर आढळणारे प्रमुख पक्षी म्हणजे बगळे (हेरॉन), लांब किंवा आखुड पायांचे तुरतुरणारे पक्षी (वेडर्स) आणि गल व टर्न पक्षी. खाड्यांमधे आढळणाऱ्या पक्ष्यांमधे वरील पक्ष्यांशिवाय पाणकावळे, बगळे (इग्रेट), राखी बगळा व खंड्या पक्षी हे सुद्धा दिसले. खाऱ्या पाण्याच्या आसपास आढळणाऱ्या हेरॉन पक्ष्याला

school. The best among us even venturing to go west XC. By the time I launched the lift was even weaker. I crossed the intervening ridge to Chief's pretty easily arriving there at around 3200'. Had to find some lift now to cross over to Happy valley school. Flew down the ridge looking for some lift. Came over the Twin peaks and voila ! A pretty good boomer. Turn, turn, turn... Vario reads 3700'. I think I should be able to make it Happy valley school now. Um, may be I'll stick around and see if this thermal takes me to 4000'. Big mistake. Thermal vanishes on the next turn. So I scour around over the T

in peaks hoping to find another. Vario steadily spirals down. Oops, now it read 2900'. Damn, the ground below is at 1500', so I have only 1400' to play with and there's no lift. Shit ! Have to find a place to land. Below were orange orchards, scattered houses, powerlines, and the only possible option : a baseball field next to a soccer field. The soccer field had kids playing, and more goal posts than necessary. The baseball field was smaller but empty except for the bleachers placed clearly in the center of the field for no apparent reason. The trick was to put the glider down squarely in the baseball field. Normally this would not have been a trick except for the topology of the field. The baseball field was about 40 ft lower than the soccer field seperated by a steep slope, obviating an approach into the baseball field from that direction. The opposite side of the baseball field was lined by trees and powerlines, another approach eliminated. Remaining two sides : tall eucalyptus trees.

Had to think quick. "Let's fly across the field over the eucalyptus trees turn around and approach from one corner of the field and try to come in diagonally", I thought. So I come over the corner and I realize, oops, too high, make S turns right and left to lose altitude. So I turn right go to one edge of the field turn left, but now I'm drifting with the wind toward the other corner of the field. I don't want to go clear to the other edge of the field before turnin right again. So I initiated a right turn. But the drift with the wind causes the right turn to lag significantly and I watched as my left wing tip slowly came around and the tall eucalyptus on top of the steep slope seperating the two fields drew ever closer (did I neglect to mention this tree ?). I pulled hard with all my might on the right side hoping the wing will come around in time or at least maybe it'll angle sharp enough that it may only graze the outer branches. First thought that crossed my mind, "Oh God, I'm repeating Cindy's adventure. (Cindy's another pilot who recently crashed similarly and is still recovering from her amnesia). In the brief moments that passed I realized the kids have stopped playing on the soccer field and were all watching agape. I braced for impact, thinking I'll curl up to fall on the side. I looked up toward the left wingtip one last time and then look away to the right, hold my breath, 1, 2, 3.. Whoosh ! I missed. Roll left, level out, hit the deck. Yee hah ! I'm on the ground in one piece. The kids are shouting and running towards me. I'll unhook and go tell them I am okay as soon as my knees stop wobbling and I can stand up...

- tejas

PM4

661654
21654
26547
66547
334129

इंग्रजीत रीफ हेरॉन या नावाने संबोधिले जाते. यातील काही बगळ्यांचा रंग काळपट राखी तर काहींचा पांढरा असतो. कोकणच्या किनाऱ्यावर काळपट राखी रंगाचे हेरॉन अधिक संख्येने आढळले. पांढऱ्या रंगाच्या हेरॉनमध्ये दोन उपजाती आहेत. त्यापैकी पूर्व अशियात आढळणारी जात भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर क्वचित दिसते. या जातीचे फक्त चार हेरॉन या सर्वेक्षणात मला आढळले. आपल्या किनाऱ्यावरचा हा दुर्मिळ पक्षी होय.

‘वेडर’ या वर्गातले अनेक जातींचे पक्षी स्थलांतर करून हिवाळ्यात भारतात येतात. काही पश्चिमेकडून पाकिस्तान, कच्छचे रण यांमधून सौराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर उतरतात, काही हिमालय ओलांडून भारतात येतात तर काही पूर्वेकडून चीन, ब्रह्मदेशातून भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर पसरतात. पश्चिम किनाऱ्यावर आढळणारे प्रमुख ‘वेडर’ हे सॅन्डफ्लोव्हर जातीचे आहेत. ते लडाख, मध्य अशिया येथील वाळवंटी प्रदेशातून आपल्याकडे येतात. उत्तर युरोप, सायबेरिया येथून सौराष्ट्रात येणाऱ्या फार थोड्या जाती कोकण किनाऱ्यावर दिसतात. सौराष्ट्रातून त्या बहुधा अंतर्भागातील मोठे तलाव आणि पूर्व किनारा इकडे जात असाव्या. यांमध्ये निरनिराळे सॅन्डपायपर, फ्लोव्हर, इनलिन, नॉट, रेडशॉक, ग्रीनशॉक वगैरे जातींचे पक्षी आहेत. थोड्याफार संख्येने ते पश्चिम किनाऱ्यावर दिसतात. त्यांच्यापैकी टेरेंक सॅन्डपायपर, ऑस्ट्रेलियन आणि टर्नस्टोन यांचा उल्लेख मुद्दाम केला पाहिजे. ते काही विशिष्ट ठिकाणीच फक्त दिसतात. उदा. मालवण, अलिबाग-श्रीवर्धन व मुरुड-जंजिरा. त्यांची संख्याही फार नाही. ते जिथे आढळतात त्या खाड्या व किनारे यांची विशेष काळजी घेतली पाहिजे.

गल हा सुद्धा स्थलांतरीत पक्षीच आहे. याच्या पाच-सहा जाती महाराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर दिसतात. तपकिरी डोक्याचा व काळ्या डोक्याचा या दोन जाती आपल्या किनाऱ्यावर प्रामुख्याने दिसतात. २०० ते १००० पक्षी असलेले त्यांचे थवे वालुकामय किनाऱ्यावर बसलेले दिसतात. यांपैकी तपकिरी डोक्याचा लडाखमधून तर काळ्या डोक्याचा युरोपमधून स्थलांतर करून येतो. मच्छिमार बोटींच्या भोवती घिरट्या मारून त्यांनी टाकून दिलेले मासे व जलचर ते उचलतात. या थव्यांमध्ये लांब नारींगी चोच असलेला व नारिंगीच पाय असलेला स्लेन्डर बिल्ड गलही थोड्या संख्येने आढळतो. मोठ्या आकाराच्या गल पक्ष्यांमध्ये हरिंग गल, लेसर ब्लॅकबॅकड व ग्रेट ब्लॅकहेडेड गल या जाती आपल्याकडे दिसतात. त्याही युरोपमधून स्थलांतर करून येतात.

गल पक्ष्यांच्या थव्यातच पुष्कळदा टर्न पक्षीही मिसळलेले दिसतात. मला टर्न पक्ष्यांच्या सात जाती आपल्या किनाऱ्यावर आढळल्या. यांपैकी तीन जाती सामुद्रिक आहेत. त्या समुद्रातील बेटांवर घरटी बांधतात आणि खोल समुद्रावरही सूरवर संचार करतात. इतर चार जाती स्थलांतरीत आहेत. यांपैकी सॅन्डविच टर्न या पक्ष्याची नोंद आतापर्यंत फक्त सौराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर झाली होती. आपल्या किनाऱ्यावर मोठ्या संख्येने तो आढळतो, ही गोष्ट अज्ञात होती. ती या सर्वेक्षणात प्रथमच नोंदली गेली. गोव्याच्या किनाऱ्यावरही काही पक्षी-निरीक्षकांनी सॅन्डविच टर्नच्या थव्यांची नोंद केली आहे. समुद्रसंचार करणारे टर्न आपल्या किनाऱ्याजवळील काही बेटांवर घरटी करतात. या घरट्यांनाही संरक्षण देणे आवश्यक आहे.

लहान निळा खंड्या समुद्रकिनाऱ्यावरील कातळांच्या मधून मासे पकडण्यासाठी बसलेला पुष्कळदा दिसतो. पांढऱ्या छातीचा खंड्याही क्वचित समुद्रकिनाऱ्यानजीकच्या झाडाझुडपांतून आढळतो. पण खारफुटीची जंगले नाहीशी झाल्यामुळे त्यामध्ये आढळणारा काळ्या डोक्याचा खंड्या मात्र आपल्या किनाऱ्यावर खूप दुर्मिळ झाला आहे. मला फक्त दोन ठिकाणीच तो दिसला. खडकाळ किनाऱ्यावर बेंचक, राखी बगळा, सॅन्ड फ्लोव्हर, सॅन्ड पायपर यांसारखे काही वेडर्सही आढळतात. मालवणच्या खडकाळ किनाऱ्यावर सुमारे २५ वर्षांपूर्वी टर्नस्टोन हा ‘वेडर’ पाहिला होता. अजूनही हे पक्षी तिथे आढळतात.

ज्यांना शिकारी पक्षी म्हणता येईल अशा पक्ष्यांच्या चार जाती महाराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर दिसतात. यांपैकी कोणाचेही लक्ष चटकन वेधून घेणारा पक्षी म्हणजे पांढऱ्या पोटाचा सागर गरुड. पंख काळे पण डोके, मान व इतर शरीर पांढरे शुभ्र असणारा हा गरुड अतिशय रुबाबदार पक्षी आहे. सुरू किंवा केंझुरिनाच्या उंच झाडातून बांधलेली त्याची प्रचंड आकाराची घरेही सागरकिनाऱ्यावर ओळखू येतात. हिवाळ्यात गरुड पक्षीण अंडी घालते आणि डिसेंबर-जानेवारी महिन्यात घरट्यातून त्यांची पिलेही आढळून येतात. याचे एकच घरटे मला असे आढळले की जे सुरूच्या झाडावर नव्हते. ते कड्यावर उगवलेल्या एका वडाच्या फांद्यात लपविलेले दिसले. मासे आणि समुद्रातील इतर जलचर हे त्याचे खाद्य आहे. औद्योगिक उत्सर्गाबरोबर वाहून येणारे विषारी पदार्थ माशांच्या शरीरात गेले व त्यांच्याद्वारे गरुडाकडे गेले तर त्याच्या प्रजनन शक्तीवर विपरीत परिणाम होईल.

शहरात, गावात आढळणारी घरही सागरकिनाऱ्यावर दिसते. घाण साफ करणारा हा पक्षी, तेच काम सागरकिनाऱ्यावर करतो व मच्छिमारांनी, रहिवाशांनी केलेली घाण उचलतो. गाभुळलेल्या चिंचेच्या रंगाचे पंख आणि डोके व छाती शुभ्र असलेली ब्राह्मणी घर हा सागरकिनाऱ्यावरचा आणखी सुंदर पक्षी. याशिवाय ऑस्प्रे हा मच्छिमार ससाणाही मला सागरकिनाऱ्यावर आढळला आहे.

आपल्या किनाऱ्यावर आढळणारे पक्षी हा आपल्या सागरी परिसंस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. गेली कित्येक हजार वर्षे ही परिसंस्था उत्क्रांत होत आलेली आहे. पक्ष्यांच्या जीवनक्रम, त्यांच्या हालचाली, त्यांचे

खा

डा पा

डू

रती वा

पा याचा

वां ५ मी

५ टाक

या

Return-Path: HMS2.PQC@herald.sprintrpg.sprint.com
Posted-Date: Mon, 4 Dec 1995 03:16:11 -0500
Received-Date: Mon, 4 Dec 95 19:59:15 +0530
Received: from reston-mx1.telemail.net ([199.184.38.193]) by tigger.jvnc.net with SMTP id AA14935
(5.65c/IDA-1.4.4 for NITANT.ECOSOLR@AXCESS.NET.IN); Sun, 3 Dec 1995 21:59:
X400-Received: by /PRMD=SPRINTRPG/ADMD=VSNL/C=IN/; Relayed; Mon, 4 Dec 1995 3:16:11 -0500
Date: Mon, 4 Dec 1995 03:16:11 -0500
X400-Originator: HMS2.PQC@HERALD.sprintrpg.sprint.com
X400-Recipients: non-disclosure;;
X400-Mts-Identifier: [/PRMD=SPRINTRPG/ADMD=VSNL/C=IN/;CJFF-1783-4846/36]
X400-Content-Type: P2-1984 (2)
Content-Identifier: ELF652836
From: HMS2.PQC@herald.sprintrpg.sprint.com
Message-Id: <CJFF-1783-4846/36*/G=HMS2/S=PQC/O=HERALD/PRMD=SPRINTRPG/ADMD=VSNL/C=IN/@MHS>
To: NITANT.ECOSOLR (Receipt Notification Requested) (Non Receipt Notificatio Requested)
Subject: Tejas's story
Message forwarded from PC SprintMail for Windows:
Posted: Tue, Nov 28, 1995 12:20 AM MMsg: AJFF-1774-5720/20
From: (C:USA, ADMD:telemail, PRMD:internet, "RFC-822": <Abhijeet.Gole(a)Corp.Sun.COM>)
To: HMS2.PQC/HERALD
Subj: HG story
RFC-822-Headers:
X-Sun-Charset: US-ASCII
Rajas, Milind,
One of my recent adventures.

The Topa Topa ridge runs east-west to the north of Ojai, in Ventura County. The western end of the range joins the Santa Ynez mountains near Santa Barbara and the eastern end is a restricted California Condor sanctuary. This area always seems to work for Hang Gliding in winter more than any other site in California. We usually launch from either the Nordhoff ridge or the ridge below Chief's peak in this range and go cross country to different places.

People have flown east all the way to I-5 near Grapevine.

Saturday was a good day, we all were getting high to over 7000' and all went across country. A couple of Condors could be seen soaring in the distance, a little too distant to tell whether they were California Condors or some of the released Andean Condors. In any event they out-soared me and were soon lost from view.

Sunday was very different we launched from the Nordhoff ridge and had to cross some intervening ridges to cross over to the ridge below Chief's peak hoping to get up over there and cross the valley to land near the Happy valley school. Several people launched and successfully made it to Happy valley

सागरकिनाऱ्यावरील पक्षी

महाराष्ट्राला सुमारे ५०० किलोमीटर लांबीची किनारपट्टी लाभलेली आहे. निसर्ग सौंदर्याबद्दल ती प्रसिद्ध आहे. धरमतरची खाडी, कल्याण व ठाणे येथील खाड्या अशा काही ठिकाणची वर्णने पक्षी-निरीक्षकांनी केलेली आहेत आणि तिथे कोणते पक्षी दिसतात याची नोंद केलेली आहे. महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलनांपैकी अकरावे संमेलन हरिहरेश्वरच्या सागरकिनाऱ्यावर पार पडलेले आहे. त्यावेळी संमेलनाला आलेल्या प्रतिनिधींनी या किनाऱ्यावरच्या पक्ष्यांचे निरीक्षण केलेले आहे. मात्र या संपूर्ण किनारपट्टीवर एका विशिष्ट मोसमात कोणते पक्षी दिसतात, याची नोंद अजून कोणी केलेली माझ्या तरी पाहण्यात नाही. तशी करावी म्हणून १९९३-९४ च्या हिवाळ्यात, डिसेंबर ते फेब्रुवारी या कालावधीत, मी या किनारपट्टीवर निरीक्षण केले. डॉ. सलिम अलींच्या वास्तव्याबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या किहीमपासून गोव्यापर्यंत या किनारपट्टीवरील ५० चौपाट्या (बीचेस) आणि १० खाड्यांच्या परिसरात मी पक्षीनिरीक्षण केले. महाराष्ट्रातील पक्षी-जीवनाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने सागरकिनाऱ्यावरच्या पक्ष्यांची ही नोंद उद्बोधक ठरेल असे वाटते.

सागरकिनाऱ्यावर हिंडताना काही भौगोलिक वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. किनारा काही ठिकाणी खडकाळ तर काही ठिकाणी वालुकामय आहे. पुळणी किंवा वालुकामय किनारे हे काही ठिकाणी अर्धचंद्राकृती आहेत तर काही ठिकाणी सरळ रेषेत आहेत. मालवणच्या उत्तरेला सरळ रेषेत कित्येक किलोमीटर पसरलेली वालुकामय पट्टी ही बहुधा महाराष्ट्रातील सर्वात लांब चौपाटी ठरेल. पुष्कळदा या वालुकामय किनाऱ्याची एक बाजू खडकांनी व्यापलेली आढळून येते. पण निव्वळ खडकाळ किनाऱ्याचेही काही भाग आहेत. रेवदांड्याच्या दक्षिणेकडे असा एक विस्तृत खडकाळ किनारा आहे. सागरातील वैशिष्ट्यपूर्ण प्राणीजीवनाच्या दृष्टीने असे खडकाळ किनारे महत्त्वाचे आहेत. खेकड्यांचे निरनिराळे प्रकार तर तिथे नेहमीच दृष्टीस पडतात. पण खडकांच्या आश्रयाने इतर कोणते प्राणी आपल्या किनाऱ्यावर आढळतात याची साद्यंत पाहणी होणे जरूर आहे.

किनाऱ्यावर काही ठिकाणी टेकड्या समुद्राला भिडून भूशिरे निर्माण झालेली दिसतात. यांपैकी काही भूशिरांवर दीपगृहे आहेत. काही टेकड्या अजूनही जंगलाने आच्छादित आहेत. या टेकड्यांचे पायथे खडकाळ आहेत. लाटांनी धडका मारून त्यांना भगदाडे पाडली आहेत. पाण्याच्या शिडकाव्यामुळे काही ठिकाणी खडकांवर छिद्रांचे विलोभनीय नक्षीकाम झालेले आहे. अशा खडकांमधून तयार केलेल्या गुहा या खडकांच्या रौद्रतेला काळोखाचे गूढ वलय देतात.

वालुकामय किनाऱ्यावरील वाळू काही ठिकाणी सुंदर सोनेरी आहे तर काही ठिकाणी ती काळपट तपकिरी आहे. प्रवाहांनी आणलेली खडकांची धूप, लाटांनी समुद्राच्या तळामधून उचलून किनाऱ्यावर पसरली आहे. ती काळपट-जांभळट रंगाची आहे. नदी, ओढा जिथे जिथे किनाऱ्याला येऊन मिळालेला आहे, तिथे तिथे त्यांनी आणलेला गाळही सागरकिनाऱ्यावर पसरलेला दिसतो. मोठ्या प्रवाहांनी, नद्यांनी तर एवढा गाळ आणून टाकलेला आहे की काही ठिकाणी या गाळाची बेटे तयार झालेली आहेत. भरतीच्या वेळी तेथे उथळ समुद्र तयार होतो, तर ओहोटीच्या वेळी एक विस्तृत खाजण म्हणून ती दिसतात.

नद्यांची, प्रवाहांची मुखे आणि खाड्या हे आपल्या किनाऱ्याचे आणखी एक प्रमुख वैशिष्ट्य. यांपैकी काही खाड्यांची मुखे रुंद आणि विस्तृत आहेत. त्यातून आतपर्यंत नौकानयनही चालते. उरण, रेवदांडा, दिधी, दाभोळ, जयगड, मालवण येथील प्रवाहांची मुखे आणि खाड्या या विशेष प्रसिद्ध आहेत.

ही स्थळवैशिष्ट्ये वर्णन करून सांगण्याचे कारण म्हणजे ती पक्ष्यांना निरनिराळे आसरे पुरवितात आणि विविध प्रकारचे पक्षी तिथे तिथे दिसतात, त्यांच्या आश्रयाने राहतात.

सागरकिनाऱ्यावरील वनस्पती जीवनही असेच लक्षात राहण्याजोगे आहे. दुतर्फा लावलेल्या नारळीच्या बागा किनाऱ्याचे सौंदर्य निःसंशय वृद्धिंगत करतात. सुरू किंवा कॅझुरिनाची बनेही आपल्या किनाऱ्याचे एक ठळक वैशिष्ट्य आहे. कित्येक ठिकाणी केवड्याचे दाटवे किनाऱ्याला गडद हिरवा रंग देतात. जिथे प्रवाह किनाऱ्याला मिळतात, तिथे केवडा वाढलेला पुष्कळदा दृष्टीस पडतो. उडान किंवा उंडी या झाडांच्या रायाही कुठे कुठे पहायला मिळतात. या झाडाच्या बियांचे तेल उपयुक्त आहे. दुर्दैवाने खारफुटीची जंगले मात्र दिवसेंदिवस दुर्मिळ होत चालली आहेत. पूर्ण, उंच वाढलेली खारफुटीची (मॅन्ग्रोव्ह) झाडे तर आता कुठेच दृष्टीस पडत नाहीत असे म्हटले तरी चालेल. खारफुटीच्या जंगलांची उपयुक्तता जगजाहीर आहे. ती नाहीशी होत

चालल्याने किनारपट्टीचे आणि तिथल्या जैविक विविधतेचे फार मोठे नुकसान होत आहे.

वालुकामय किनाऱ्यावर आढळणारे प्रमुख पक्षी म्हणजे बगळे (हेरॉन), लांब किंवा आखुड पायांचे तुरतुरणारे पक्षी (वेडर्स) आणि गल व टर्न पक्षी. खाड्यांमधे आढळणाऱ्या पक्ष्यांमधे वरील पक्ष्यांशिवाय पाणकावळे, बगळे (इग्रेट), राखी बगळा व खंड्या पक्षी हे सुद्धा दिसले. खाऱ्या पाण्याच्या आसपास आढळणाऱ्या हेरॉन पक्ष्याला इंग्रजीत रीफ हेरॉन या नावाने संबोधिले जाते. यातील काही बगळ्यांचा रंग काळपट राखी तर काहींचा पांढरा असतो. कोकणच्या किनाऱ्यावर काळपट राखी रंगाचे हेरॉन अधिक संख्येने आढळले. पांढऱ्या रंगाच्या हेरॉनमधे दोन उपजाती आहेत. त्यांपैकी पूर्व अशियात आढळणारी जात भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर क्वचित दिसते. या जातीचे फक्त चार हेरॉन या सर्वेक्षणात मला आढळले. आपल्या किनाऱ्यावरचा हा दुर्मिळ पक्षी होय.

‘वेडर’ या वर्गातले अनेक जातींचे पक्षी स्थलांतर करून हिवाळ्यात भारतात येतात. काही पश्चिमेकडून पाकिस्तान, कच्छचे रण यांमधून सौराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर उतरतात, काही हिमालय ओलांडून भारतात येतात तर काही पूर्वेकडून चीन, ब्रह्मदेशातून भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर पसरतात. पश्चिम किनाऱ्यावर आढळणारे प्रमुख ‘वेडर’ हे सॅन्डफ्लोव्हर जातीचे आहेत. ते लडाख, मध्य अशिया येथील वाळवंटी प्रदेशातून आपल्याकडे येतात. उत्तर युरोप, सायबेरिया येथून सौराष्ट्रात येणाऱ्या फार थोड्या जाती कोकण किनाऱ्यावर दिसतात. सौराष्ट्रातून त्या बहुधा अंतर्भागातील मोठे तलाव आणि पूर्व किनारा इकडे जात असाव्या. यांमध्ये निरनिराळे सॅन्डपायपर, फ्लोव्हर, डनलिन, नॉट, रेडशॅक, ग्रीनशॅक वगैरे जातींचे पक्षी आहेत. थोड्याफार संख्येने ते पश्चिम किनाऱ्यावर दिसतात. त्यांच्यापैकी टेरेक सॅन्डपायपर, ऑयस्टरकॅचर आणि टर्नस्टोन यांचा उल्लेख मुद्दाम केला पाहिजे. ते काही विशिष्ट ठिकाणीच फक्त दिसतात. उदा. मालवण, अलिबाग-श्रीवर्धन व मुरुड-जंजिरा. त्यांची संख्याही फार नाही. ते जिथे आढळतात त्या खाड्या व किनारे यांची विशेष काळजी घेतली पाहिजे.

गल हा सुद्धा स्थलांतरीत पक्षीच आहे. याच्या पाच-सहा जाती महाराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर दिसतात. तपकिरी डोक्याचा व काळ्या डोक्याचा या दोन जाती आपल्या किनाऱ्यावर प्रामुख्याने दिसतात. २०० ते १००० पक्षी असलेले त्यांचे थवे वालुकामय किनाऱ्यावर बसलेले दिसतात. यांपैकी तपकिरी डोक्याचा लडाखमधून तर काळ्या डोक्याचा युरोपमधून स्थलांतर करून येतो. मच्छिमार बोटींच्या भोवती घिरट्या मारून त्यांनी टाकून दिलेले मासे व जलचर ते उचलतात. या थव्यांमधे लांब नारींगी चोच असलेला व नारिंगीच पाय असलेला स्लेन्डर बिल्ड गलही थोड्या संख्येने आढळतो. मोठ्या आकाराच्या गल पक्ष्यांमधे हरिंग गल, लेसर ब्लॅकबॅक व ग्रेट ब्लॅकहेडेड गल या जाती आपल्याकडे दिसतात. त्याही युरोपमधून स्थलांतर करून येतात.

गल पक्ष्यांच्या थव्यातच पुष्कळदा टर्न पक्षीही मिसळलेले दिसतात. मला टर्न पक्ष्यांच्या सात जाती आपल्या किनाऱ्यावर आढळल्या. यांपैकी तीन जाती सामुद्रिक आहेत. त्या समुद्रातील बेटांवर घरटी बांधतात आणि खोल समुद्रावरही दूरवर संचार करतात. इतर चार जाती स्थलांतरीत आहेत. यांपैकी सॅन्डविच टर्न या पक्ष्याची नोंद आतापर्यंत फक्त सौराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर झाली होती. आपल्या किनाऱ्यावर मोठ्या संख्येने तो आढळतो, ही गोष्ट अज्ञात होती. ती या सर्वेक्षणात प्रथमच नोंदली गेली. गोव्याच्या किनाऱ्यावरही काही पक्षी-निरीक्षकांनी सॅन्डविच टर्नच्या थव्यांची नोंद केली आहे. समुद्रसंचार करणारे टर्न आपल्या किनाऱ्याजवळील काही बेटांवर घरटी करतात. या घरट्यांनाही संरक्षण देणे आवश्यक आहे.

लहान निळा खंड्या समुद्रकिनाऱ्यावरील कातळांच्या मधून मासे पकडण्यासाठी बसलेला पुष्कळदा दिसतो. पांढऱ्या छातीचा खंड्याही क्वचित समुद्रकिनाऱ्यानजीकच्या झाडाझुडपांतून आढळतो. पण खारफुटीची जंगले नाहीशी झाल्यामुळे त्यामधे आढळणारा काळ्या डोक्याचा खंड्या मात्र आपल्या किनाऱ्यावर खूप दुर्मिळ झाला आहे. मला फक्त दोन ठिकाणीच तो दिसला. खडकाळ किनाऱ्यावर वंचक, राखी बगळा, सॅन्ड फ्लोव्हर, सॅन्डपायपर यांसारखे काही वेडर्सही आढळतात. मालवणच्या खडकाळ किनाऱ्यावर सुमारे २५ वर्षापूर्वी टर्नस्टोन हा ‘वेडर’ मी पाहिला होता. अजूनही हे पक्षी तिथे आढळतात.

ज्यांना शिकारी पक्षी म्हणता येईल अशा पक्ष्यांच्या चार जाती महाराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर दिसतात. यांपैकी कोणाचेही लक्ष चटकन वेधून घेणारा पक्षी म्हणजे पांढऱ्या पोटाचा सागर गरुड. पंख काळे पण डोके, मान व इतर शरीर पांढरेशुभ्र असणारा हा गरुड अतिशय रुबाबदार पक्षी आहे. सुरू किंवा कॅझुरिनाच्या उंच झाडातून बांधलेली त्याची प्रचंड आकाराची घरटीही सागरकिनाऱ्यावर ओळखू येतात. हिवाळ्यात गरुड पक्षीण

अंडी घालते आणि डिसेंबर-जानेवारी महिन्यात घरट्यातून त्यांची पिलेही आढळून येतात. याचे एकच घरटे मला असे आढळले की जे सुरुच्या झाडावर नव्हते. ते कड्यावर उगवलेल्या एका वडाच्या फांद्यात लपविलेले दिसले. मासे आणि समुद्रातील इतर जलचर हे त्याचे खाद्य आहे. औद्योगिक उत्सर्गाबरोबर वाहून येणारे विषारी पदार्थ माशांच्या शरीरात गेले व त्यांच्याद्वारे गरुडाकडे गेले तर त्याच्या प्रजनन शक्तीवर विपरीत परिणाम होईल.

शहरात, गावात आढळणारी घरट्टी सागरकिनाऱ्यावर दिसते. घाण साफ करणारा हा पक्षी, तेच काम सागरकिनाऱ्यावर करतो व मच्छिमारांनी, रहिवाशांनी केलेली घाण उचलतो. गाभुळलेल्या चिंचेच्या रंगाचे पंख आणि डोके व छाती शुभ्र असलेली ब्राह्मणी घरट्टी हा सागरकिनाऱ्यावरचा आणखी एक सुंदर पक्षी. याशिवाय ऑस्प्रे हा मच्छिमार ससाणाही मला सागरकिनाऱ्यावर आढळला आहे.

आपल्या किनाऱ्यावर आढळणारे पक्षी हा आपल्या सागरी परिसंस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. गेली कित्येक हजार वर्षे ही परिसंस्था उत्क्रांत होत आलेली आहे. पक्ष्यांचा जीवनक्रम, त्यांच्या हालचाली, त्यांचे स्थलांतर हा या उत्क्रांतीचा एक भाग आहे. गेल्या तीन हजार वर्षांत माणसाची वस्ती इथे झाली. त्याचे परंपरागत उद्योग - शेती, बागायती, व्यापार, मच्छिमारी, नौकानयन यांचा साचाही गेल्या तीन हजार वर्षांत उत्क्रांत झाला. निसर्गातले बाकीचे घटक त्याच्याशी हळूहळू जमवून घेत गेले. ज्यांना माणसाशी जमवून घेतात आले नाही ते हा प्रदेश सोडून गेले किंवा नष्ट झाले. आतापर्यंत माणसाच्या जीवनात, उपक्रमात होत गेलेले बदलही सावकाश होत गेले. त्यामुळे इतर घटकांना त्या बदलांशी जमवून घेण्यास अवकाश मिळाला. आज जे पक्षी-जीवनाचे रूप इथल्या किनाऱ्यावर दिसते, त्यातल्या बहुसंख्य पक्ष्यांनी माणसाच्या परंपरागत जीवनाशी जमवून घेतलेले आहे. म्हणूनच ते इथे टिकून आहेत.

गेल्या दहा वर्षांत मात्र माणसाच्या जीवनातल्या परिवर्तनाचा इथला वेग प्रचंड वाढला आहे. रेल्वे, कारखानदारी, त्यामुळे वाढलेली मनुष्यवस्ती, पराकाष्ठेची शेती व बागायती (इन्टेन्सिव्ह कल्टिव्हेशन), पर्यटन, पराकाष्ठेची मच्छिमारी, नौकानयन, निर्यात-आयात व्यापार (खनिजे व तेल) या माणसाच्या उपक्रमांमुळे येथील जमीन, पाणी, हवा यांच्या दर्जामधे फरक पडत आहे, यापुढे मोठ्या प्रमाणावर पडणार आहे. परिवर्तनाच्या गतीमुळे जमिनीवरील वनस्पतींच्या आच्छादनातही मोठाच फरक जाणवू लागला आहे. या परिवर्तनाशी किती पक्षी जमवून घेतात व किती घेऊ शकत नाहीत हे येत्या काही वर्षांतच दिसून येणार आहे. काही पक्षी नष्ट झाले किंवा इथून निघून गेले तर त्यांचा इतर निसर्ग-घटकांवर परिणाम होणार आहे. तद्वतच काही वनस्पती, प्राणी, जलचर नष्ट झाले तर निसर्गाचे इतर घटकही बदलणार आहेत. निसर्गातील या बदलांचा इथल्या स्थानिक माणसाच्या परंपरागत जीवनावर, उपक्रमांवर परिणाम होणार आहे.

यामुळेच कोकणातील नैसर्गिक परिस्थितीवर डोळ्यात तेल घालून नजर ठेवण्याची वेळ आता आलेली आहे. इथल्या निसर्गातील बदलांची सतत नोंद ठेवणे, त्यांच्या परिणामांचा सतत अभ्यास करणे, जिथे परिस्थिती विशेष नाजूक आहे अशी ठिकाणे शोधून काढणे आणि नष्ट होण्यास टेकलेल्या वनस्पती, पक्षी, प्राणी, भूवैशिष्ट्ये यांना वाचविण्याचे उपाय योजणे हे सर्व तातडीने करणे आवश्यक झालेले आहे. यासाठी सर्वांचे सहकार्य अपेक्षित आहे. हे सहकार्य कसे मिळवायचे आणि या कामाला कशी सुरुवात करायची हेच या बैठकीत ठरवायचे आहे.

प्रकाश गोळे

इकॉलॉजिकल सोसायटी

१/ब अभिमानश्री सोसायटी

पाषाण रस्ता, पुणे ४११००८

दूरध्वनी (०२१२) ३५०४०८

१९९३-९४ च्या हिवाळ्यात कोकणच्या किनाऱ्यावर दिसलेले पक्षी :

पक्ष्यांचे नाव	पक्ष्यांची संख्या	
	सागर किनाऱ्यावर	खाड्यांच्या परिसरात
लहान पाणकावळा	१५	५
गायबगळा	१६००	१०८
लहान बगळा	-	३८
मोठा बगळा	-	३
बंचक	३७	४९
रीफ हेरॉन (काळा)	४८	२५
रीफ हेरॉन (पांढरा)	२७	१०
रीफ हेरॉन (पूर्वेकडचा)	४	-
घार	२१	२६
ब्राह्मणी घार	५१	७
सागर गरुड	३५	-
ऑस्रे	२	-
लेसर सॅन्ड फ्लोव्हर	४२९०	२०
ग्रेटर सॅन्ड फ्लोव्हर	२५३	-
केन्टिश फ्लोव्हर	४९६	-
रेडशॉक	४	१२
ग्रीनशॉक	८	२
कॉमन सॅन्डपायपर	३८	१४
मार्श सॅन्डपायपर	२	३
टेरेक सॅन्डपायपर	७	३०
स्पॉटेड सॅन्डपायपर	-	२
ऑयस्टर कॅचर	-	८
टर्नस्टोन	३	१
कल्यू	२१	६
व्हिम्ब्रेल	९	९
गोल्डन फ्लोव्हर	-	२५
डनलिन	-	२२
इस्टर्न नॉट	१	-
ब्लॅकहेडेड गल	४९१५	४००
ब्राऊनहेडेड गल	५२४५	५००
हरिंग गल	५०५	५०
लेसर ब्लॅक बॅकड गल	१८५	२५
ग्रेट ब्लॅकहेडेड गल	८०	-
गलबिल्ड टर्न	१७०	४२०
लेसर क्रेस्टेड टर्न	७८५	३०
सॅन्डविच टर्न	४९०	-
लार्ज क्रेस्टेड टर्न	-	१५
ब्राऊन विंगड टर्न	-	११
लिटल टर्न	८०	२५०
कॅस्पियन टर्न	३	१
ब्लॅककॅपड किंगफिशर	१	१
व्हाइटब्रेस्टेड किंगफिशर	३	-
स्मॉल ब्लू किंगफिशर	१०	४
ग्रे हेरॉन	-	७
ब्लॅकविंगड स्टिल्ट	-	१